सर्पनिर्म्लोकसदृशौ तौ वृक्षाग्रावलम्बिनौ।
तथान्यैर्मण्डलैश्चित्रैश्चित्रिता इव भान्ति ते॥
सर्व्व एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्चदशच्छदाः।
क्षीरकन्दलतावन्तं पत्रैर्नानाविधैः स्मृताः॥
हिमवत्यर्व्वुदे सह्ये महेन्द्रे मलये तथा।
श्रीपर्व्वते देवगिरौ गिरौ देवसहे तथा॥
पारिपात्रे च विन्ध्ये च देवसुन्दे ऋदे तथा।
उत्तरेण वितस्तायाः प्रवृद्धा ये महीधराः॥
पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः।
हठवत् प्रवहे तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः॥
तस्योद्देशेषु वाप्यस्ति सुस्रवानंशुमानपि।
काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम्॥
गायत्राख्यैष्टुभः पाङ्क्तौ जागतः शाङ्करस्तथा।
अत्र सन्त्यपरे चापि सोमाः सोमसमप्रभाः॥
न तान् पश्यन्त्यधर्म्मिष्ठाः कृतघ्नाश्चापि मानवाः।
भेषजद्वेषिणश्चापि ब्राह्मणद्वेषिणस्तथा॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥*॥ "सोमनामौषधिराजः पञ्चदशपर्णः स सोम इव क्षीयते वर्द्धते च।" इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये॥ * ॥*॥)
शिवः। दीधितिः। इत्युणादिकोषः। दिव्यौषधिः। सोमलतारसः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,मनुः। ३। २५७।
"मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम्।
अचारलवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते॥")
अमृतम्। पर्व्वतविशेषः। इति केचित्॥*॥
चन्द्रस्य विवरणं तथा। स च वायुकोणस्त्रीवैश्यजातिसत्त्वगुणलवणरसमृगशिरोनक्षत्रसमुद्राणामधिपतिः। इति बृहज्जातकादयः॥ एकहस्तप्रमाणशरीरः। श्वेतवस्त्रपरिधानः। शुक्लवर्णः। दक्षिणहस्तवरदः। गदायुक्तवामहस्तः। दशाश्वः। श्वेतपद्मस्थः। उमाधिदैवतः। जलप्रत्यधिदैवतः। सूर्य्याभिमुखः। यथा,—
"सामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम्॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्।
जलप्रत्यधिदैवञ्च सूर्य्याभ्यामाह्वयेत्तथा॥"
इति ग्रहयागतत्त्वम्॥ * ॥
तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—
ऋषय ऊचुः।
"सोमः पितॄणामधिपः कथं शास्त्रविशारदः।
तद्वंशे के तु राजानो बभूवुः कीर्त्तिवर्द्धनाः॥
सूत उवाच।
आदिष्टो ब्रह्मणा पूर्व्वमत्रिः सर्गविधौ पुरा।
अनुत्तमं नाम तपः सृष्ट्यर्थं तप्तवान् प्रभुः॥
सदानन्दकरं ब्रह्म जगतः क्लेशनाशनम्।
ब्रह्मविष्णुकरुद्राणामभ्यन्तरमतीन्द्रियम्॥
शान्तिक्षुच्छान्तमनसस्तदन्तर्नयने स्थितम्।
माहात्म्यात्तपसो विप्राः परमानन्दकारकम्॥
यस्मादुमापतिः सार्द्धमुमया तमधिष्ठितः।
तद्दृष्ट्वा अष्टमांशेन तस्मात् सोमोऽभवद्विभुः॥
अथ सुस्राव नेत्राभ्यां धाम तच्चाक्षुषं त्रयी।
दीपयन् विश्वमखिलं ज्योत्स्नया सचराचरम्॥
तद्दिशो जग्रहुर्द्धाम स्त्रीरूपेण सुतेच्छया।
गर्भो भूत्वोदरे तासामास्थितोऽब्दशतत्रयम्॥
तास्तमूचुर्व्वयं गर्भमशक्ता धारणे ततः।
समादायाथ तद्गर्भमेकीकृत्य चतुर्म्मुखः॥
युवानमकरोद्ब्रह्मा सर्व्वायुधधरं वरम्।
स्यन्दनेऽथ सहस्राश्वे वेदशक्तिमये प्रभुः॥
आरोप्य लोकमनयदात्मीयं स पितामहः।
ततो ब्रह्मर्षिभिः प्रोक्तमस्मत्स्वामी भवत्वयम्॥
ऋषिभिर्देवगन्धर्व्वैरोषधीभिस्तथैव च।
तुष्टुवुः सोमदैवत्यैर्ब्रह्माद्या मन्त्रसंग्रहैः॥
स्तूयमानस्य तस्याभूदधिको महसाञ्च यः।
तेजोवितानादभवद्भुवि दिव्यौषधीगणः॥
तद्दीप्तिरधिका तस्माद्रात्रौ भवति सर्व्वदा।
तेनौषधीशः सोमोऽभूत् द्विजेशश्चाभिगद्यते॥
वेदधामा रसश्चापि यदिदं चन्द्रमण्डलम्।
क्षीयते वर्द्धते चैव शुक्ले कृष्णे च सर्व्वदा॥
ततो विंशत्तथा सप्त दक्षः प्राचेतसो ददौ।
रूपलावण्यसंयुक्तास्तस्मै कन्याः सुवर्च्चसः॥"
इति मात्स्ये। २३। १—१५॥ * ॥
अपि च।
महातपा उवाच।
"ब्रह्मणो मानसः पुत्रः अत्रिर्नाम महातपाः।
तस्य पुत्रोऽभवत् सोमो दक्षजामातृतां गतः॥
सप्तविंशतिर्याः कन्या दाक्षायण्यः प्रकीर्त्तिताः।
सोमपत्नीरोऽपि मान्यास्तासां श्रेष्ठा तु रोहिणी"
तामेव रमते सोमः नेतरा इति शुश्रुम।
इतराः प्रोचुरागत्य चन्द्रस्यासमतां पितुः॥
दक्षोऽप्यसकृदागत्य तमुवाच स नाकरोत्।
समतां सोऽपि तं दक्षः शशापान्तर्हितो भव॥
एवमुक्तः क्षयं सोमो जगामदक्षशापतः॥
देवा मनुष्याः पशवो नष्टे सोमे सवीरुधः।
क्षीणाभवंस्तदा सर्व्वा ओषध्यश्च विशेषतः॥
क्षयं गच्छद्भिरत्यर्थमोषधीभिः सुरर्षभाः।
मूलेषु वीरुधां सोमः स्थित इत्यूचुरातुराः॥
तेषां चिन्ताभवत्तीव्रा विष्णुञ्च शरणं ययुः।
भगवानाह तान् सर्व्वान् ब्रूत किं क्रियते मया
ते चाहुर्देव दक्षेण शप्तः सोमो विनाशितः।
तानुवाच तदा देवो मथ्यतां कलसोदधिः॥
ओषध्यः सर्व्वतो देवाः प्रक्षिप्याम्बुषु संयतैः।
एवमुक्ता ततो देवान् दध्यौ रुद्रं हरिः स्वयम्॥
ब्रह्माणञ्च तथा दध्यौ वासुकिं नेत्रकारणात्।
ते सर्व्वे तत्र सहिता ममन्थुर्वरुणालयम्॥
तस्मिंस्तु मथिते जातः पुनः सोमो महीपते।
योऽसौ क्षेत्रज्ञसंज्ञो वै देहेऽस्मिन् पुरुषः परः॥
स एव सोमो मन्तव्यो देहिनां जीवसंज्ञकः।
परेच्छया स मूर्त्तिन्तु पृथक् सौम्यां प्रपेदिवान्
तमेव देवमनुजाः षोड़शेमाश्च देवताः॥
उपजीवन्ति वृक्षाश्च तथैवौषधयः प्रभुम्॥
रुद्रस्तमेव सकलं दधार शिरसा तदा।
तदालिका भवन्त्यापो विश्वमूर्त्तिरसौ स्मृतः॥
तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतः पौर्णमासीतिथिं प्रभुः।
तस्यामुपोषयेद्राजन् तमर्थं प्रतिपादयेत्॥
स चान्नाहारश्च भवेत् तस्य ज्ञानं प्रयच्छति।
कान्तिं पुष्टिञ्च राजेन्द्र धनं धान्यञ्च केवलम्॥"
इति वाराहे सोमोत्पत्तिरहस्यनामाध्यायः॥*॥
तस्य क्षयवृद्धिकारणं यथा,—
ब्रह्मोवाच।
"राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता।
सिनीवाली कुहूश्चैव अमावास्या द्विधैव तु॥
अमा नाम रवेः रश्मिश्चन्द्रलोके प्रतिष्ठिता।
यस्मात् सोमो वसत्यस्यामतमावासी ततः स्मृता॥
पूर्व्वोदितकलाभिन्नपौर्णमास्या निशाकरे।
पूर्णिमानुमती ज्ञेया पश्चात् स्तमितभास्करे॥
यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह।
तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता॥
यदा चास्तमिते सूर्य्ये पूर्णचन्द्रस्य चोदगमः।
युगपत् सोत्तरारागस्तदानुमतिपूर्णिमा॥
राकां तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह।
रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन्॥
सिनीवाली प्रमाणन्तु क्षीणशेषो निशाकरः।
अमावास्यां विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्मृता॥
कुहेति कोकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते।
तत्कालसंज्ञा त्वेषा वै अमावास्या कुहूः स्मृता॥
अनुमत्याः सराकायाः सिनीवाल्याः कुहूं विना
एतासां विरलः कालः कुमार्त्ते कुहूः स्मृता॥"
विरलस्थाने द्विलवेति च पाठः।
"कलाः षोड़श सोमस्य शुक्ले वर्द्धयते रविः।
अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात्॥
प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पवनः कलाम्।
विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीन्तु प्रजापतिः॥
पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः।
सप्तमीमृषयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीम्॥
नवमीं कृष्णपक्षस्य पिबतीन्द्रः कलामपि।
दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम्॥
द्वादशीन्तु कलां विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम्।
चतुर्द्दशीं पशुपतिः कलां पिबति नित्यशः॥
ततः पञ्चदशीञ्चैव पिबन्ति पितरः कलाम्।
कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्य्यमण्डलम्॥
अमायां विशते रश्मौ अमावासी ततः स्मृता॥
पूर्व्वाह्णे विशते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्पतिम्।
अपराह्णे विशत्यप्सु स्वयोनिं वारिसम्भवः॥
आपः प्रविष्टः सोमस्य शेषया कलयैकया।
तृणगुल्मलतावृक्षान्निष्पादयति चौषधीः॥
तमोषधिं स्थितं गावश्चरन्त्यापः पिबन्ति च।
तदङ्गानुगतं गोभ्यः क्षीरत्वमुपगच्छति॥
तत् क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातयः।
स्वाहाकारवषट्कारैर्जुह्वत्याहुतयः क्रमात्।
हुतमग्निषु देवाय पुनः सोमं विवर्द्धयेत्॥
एवं संक्षीयते सोमः क्षीणश्चाप्याप्यते पुनः।
तस्मात् सूर्य्यः शशाङ्कस्य क्षयवृद्धिविधेर्विभुः॥"
इत्याद्ये देवीपुराणे चन्द्रक्षयवृद्धिनामाध्यायः॥*